Я.П.Редьква

Локальні гідронімні системи та підхід до їхнього аналізу з огляду на проблему етногенезу слов'ян (на прикладі території Західного Поділля)[I]

Серед першочергових завдань, які сьогодні доводиться вирішувати українській ономастичній науці, чільне місце посідає проблема етногенезу та прабатьківщини слов'янства, яку спільно намагаються вирішувати вчені-топонімісти з усієї Славії. Незважаючи на значні успіхи на шляху до вирішення цього одвічного питання, його розв'язання ще потребує значних теоретичних розвідок і практичного дослідження мовного матеріалу окремих ареалів у межах ономастичних систем. Найбільшою сталістю та архаїчністю відзначаються гідронімні системи, тому що "за гідронімією можна простежити глибинну мовну історію регіону незалежно від сучасного етносу в межах терену" [3:5- 6]. Через те на перші позиції, зокрема, виступає вивчення гідронімної лексики певних недосліджених ареалів України з їхнім подальшим залученням у всеслов'янський ономастичний простір.

Саме однією з таких недосліджених лакун, яка вимагає ретельного ставлення з огляду на проблему розв'язання етно- та глотогенезу слов'ян, є гідронімний кадастр (потамоніми, лімноніми, мікрогідроніми) Верхньо-Середнього Дністра - території, яку умовно іменуємо Західним Поділлям (ЗП). Доцільність назви регіону зумовлена тим, що він розташований у західній частині Подільського плато, яке становить основу Волино-Подільської височини. В адміністративно-територіальному відношенні - це територія Тернопільської області, у північній частині якої знаходиться вододіл рік Дністра та Прип'яті (остання належить до Дніпровської водної системи). Таким чином, тут можна говорити про співіснування гідроніміконів двох великих річкових басейнів на спільній території. Уже сам цей факт спонукає до виваженого підходу до аналізу гідронімії та виявлення при цьому в ній слідів можливих різномовних хронологічних нашарувань, імовірних мовно-етнічних контактів, а також заселення терену в минулому.

[I] This work was supported by the Research Support Scheme of the OSI/ HESP, grant №1089/1997.

Гідрографічна сітка (водна мережа) ЗП, а відтак - і вся гідронімна система, тісно пов'язана з географічним середовищем та кліматичними умовами території, що є, зрештою, одним із факторів формування й усієї топонімної системи краю. Основною водною артерією Тернопільської області є Дністер (із такими найважливішими притоками,

як: рр. Серет, Стрипа й Гнізна), у якому, за даними гідрології, "при переході Волино-Подільської височини шар стоку зменшується до 100 мм, а в низинах до 40-50 мм" [8:62]. Ця обставина вказує на сповільнення гідрологічних процесів у руслах приток головної артерії, що визначає ступінь обводнення території, для якої характерним є повільний плин річок із намулистим дном та низькими грузькими й підмоклими берегами. Водну смугу складають також *луки, мокрі балки, руди, стави* й *озера,* зарослі густим очеретом, які нерідко стають болотами. Важливе місце займають і *джерела*: окрім тих джерел, що випливають біля підніжжя пагорбів, численні *струмки* знаходяться на берегах або ж на дні стоячих чи текучих водойм; а джерела, що випливають із мочарів та низьких лук, утворюють *теплиці,* тобто місця, які є недоступними, бо не замерзають навіть зимою. У кількох місцевостях знаходяться джерела сірчаної води. Цікавими є *вікнини* або так звані *безодні* - великі й глибокі джерела, які мають підземні допливи.

Вказані гідрологічні процеси значною мірою вплинули і на систему назівництва (закріплення за певними об'єктами назв для їхньої ідентифікації), пов'язану з використанням вод населенням для господарських потреб у процесі заселення терену, який відбувався, як правило, у долинах рік та потоків.

Західноподільська територія, як свідчать археологічні розкопки, почала заселятися близько 50 тис. років тому, в добу середнього

палеоліту [5:10]. У V-IV тис. до н.е. тут проживали племена, які входили до етнічного масиву, що охоплював територію Польщі, Румунії, Молдови, Чехії та Словаччини [11,1; 98,103]. Пізніше, у добу міді (IV- III тис. до н.е.), тут мешкали племена трипільської культури, поширеної на Подністров'ї та правобережному Придніпров'ї. Наприкінці III - поч. I тис. до н.е. на теренах Тернопільщини проживали різноетнічні групи населення, співіснуючи між собою. Так, осілий спосіб життя вели тут племена комарівської культури (II тис. до н.е.), які вважаються протослов'янськими. У X-VII ст. до н.е. південь області населяли

племена Карпато-Дунайського фракійського масиву, які контактували з фракійським Подунав'ям, античними містами Тірою та Родосом, на них мала вплив скіфська культура [1, II; 97-100]. Це стосується праслов'янського сколотського племінного союзу (VII-III ст. до н.е.) нащадків чорноліської культури правобережного лісостепу, які входили до багатоетнічного федеративного об'єднання Скіфія. Територію лісостепових сколотів учені поділяють на кілька регіонів (у залежності від побутових, етнографічних та діалектних ознак). Тернопільщина разом із Хмельниччиною та Буковиною належить до так званого західноподільського ареалу [10:44-45]. Були тут поселення племен дакійського походження (II-III ст. н.е.). III-VI ст. н.е. характерні появою протослов'янських племен антського племінного союзу, а VI-IX ст. знаменують проживання східнослов'янських племен, зокрема, дулібів, племінний союз яких виник у VI - поч. VII ст. у східній межі празької (корчацькоі) культури на території Волині. Ареал цього племінного об'єднання сягав у східних своїх межах басейну ріки Горині нашої території [2:131; 10:73]. Скупі писемні свідчення про дулібів та їхнє розселення, а також контактування цього племені з бужанами та волинянами із послідовною зміною племінних назв не дають можливості достовірно говорити про точне місцерозташування цих племен, а відтак - і взагалі про прабатьківщину слов'ян. Одностайної думки щодо первісної слов'янської території немає й досі. Ст.Смаль-Стоцький прабатьківщину слов'ян бачить на великій території від Вісли до Дніпра, на півдні - до Дністра чи Пруту. Ян Розвадовський локалізує її на схід від Німана й Дніпра. Російські вчені В.Ключевський і В.Платонов вважають, що межею розселення слов'ян були Карпати, а О.Шахматов бачив цю прабатьківщину на півночі, в басейні Західної Двіни й Німана. Чеський археолог Л.Нідерле сконцентрував свої доведення на терені Білоруського Полісся, від Вісли на схід до Дніпра. Український історик М.Грушевський поширює межі розселення слов'ян від Карпат до Валдайської височини, Верхнього й Середнього Подніпров'я, між Вислою і Німаном. Такі, здавалося би, полярні погляди, схиляють до думки про наявність у спільнослов'янській етномовній єдності індоєвропейського мовного елемента, зокрема у гідронімії, де можна простежити мовну спадковість [3:6]. І зрештою, першочергове значення тут має, на нашу думку, вчення О.М.Трубачова про рухливість прабатьківщини слов'ян і одночасове контактування мов і етносів між собою, що наклало специфічний відбиток на мовну ситуацію кожного окремо взятого регіону України [21:12].

Повертаючись до основних віх в історії розвитку краю та відбиття в них історичного фону, який склав усю топономастичну систему ЗП- території, визначальним назвемо період кінця X - поч. XI ст. У цей час племінний союз дулібів (волинян) увійшов до складу давньоруської держави

Київської Русі, створивши такі адміністративні одиниці, як Теребовльське та Шумське князівства, котрі об'єднались 1199 р. в єдине Галицько-Волинське князівство на чолі з Романом Мстиславичем та його наступником Данилом Романовичем, які вели боротьбу з польськими, литовськими, угорськими феодалами, а також половцями і монголо-татарською навалою. Остання була особливо нищівною для долі князівства, яке 1246 р. визнало залежність від Золотої Орди. Скориставшись занепадом могутності князівства, територію центральної й південної Тернопільщини у 1349 р. захопили польські феодали, а північ - литовські (1362 р.). 1387-го р. Західне Поділля знову перейшло до складу феодальної Польщі, у 1433 р. його південносхідні землі відійшли до Подільського воєводства. XV-XVII сг. в історії терену пов'язані з пануванням польських магнатів Збаразьких, Потоцьких, Синявських, Вишневецьких... У 1672 р. терен Тернопільщини зазнав поневолення і спустошення султанською Туреччиною аж до 1683 р., коли він знову ввійшов до складу Польщі. У 1772 р. південна частина області була загарбана Австрією, а північна у 1793 р. - приєднана до Росії. Після Віденського конгресу (1815 р.) панування Австрії знову поширюється на всю Тернопільщину. Лише 1918р. (створення Західноукраїнської Народної Республіки) був періодом самостійності населення краю. З 1919 до 1939 року Західне Поділля далі перебувало під владою Польщі [5:14-45].

Короткий огляд суспільно-історичного розвою території свідчить про її строкатість та неоднорідність у мовно-стратиграфічному відношенні, вказує на потенційність наявності специфічної лексики, зокрема ономастичної (гідронімічної), яка не могла не накласти відбитку у мові автохтонного населення. Із вказаного видно, що етнолінгвістичний розвиток краю сягає ще індоєвропейської доби з можливими міжетнічними та міжмовними контактами (фракійськими, дакійськими, тюркськими, литовськими (балтійськими), германськими (австрійськими), праслов'янськими), свідченням чого й повинна стати місцева

гідронімія як найстійкіша лексична система, яка допомагає відтворити хронологію заселення цієї території слов'янськими й неслов'янськими народами.

Здебільшого, як показує практика ономастичних досліджень, специфічність топонімної лексики якраз і зумовлена екстралінгвальними (напр. історико-географічними) факторами, "без чого неможливе об'єктивне відтворення загальної картини етно- та глотогенезу слов'ян і українців зокрема" [7:3].

Як показав аналіз, територія Тернопільської області має свою специфіку формування гідронімної системи, яка полягає у відсутності писемних історичних пам'яток. Досить повно й системно вдається відтворити лише верхній (сучасний) шар мікрогідронімії, представлений польськими джерелами: рукописний фонд А.Шнайдера [33] та "Słownik geograficzny królestwa Polskiego..." [34], праця Й.Залеського "Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny" [35], багатою є лексична база і в різноманітних "Przewodnikach" (путівниках районами області) [26], [27], [28], [29], [30], [31], [32], "Atlas geologiczny Galicyi" [23], [24], [25], колекції "Топографічних карт Галичини" кінця XVII - поч. XXст. [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20]; та українськими: рукописний фонд Мирона Кордуби "Матеріали до географічного словника Буковини і Галичини" [6], "Словник гідронімів України" (К.: Наук. думка, 1979). Важливим і найдостовірнішим джерелом є також військово-топографічні карти, які з усією повнотою, хоча й з істотними мовними перекрученнями, відтворюють місцеву ономастичну систему, демонструючи наявність взаємодії між суміжними групами топонімів (оронімів, гідронімів, ойконімів).

Сукупність згаданих джерел дає змогу досить повно описати ареальну гідронімію Тернопільської області і зробити попередні регіональні висновки, які слід розглядати як корективи для загальнослов'янської етнічної картини. Такий підхід допомагає уникнути глобальних висновків на обмеженій кількості фактів, що, на думку І.М.Желєзняк, є основною помилкою сучасних досліджень слов'янського етногенезу [4:3].

Історично формування значної частини гідронімної системи Західного Поділля на синхронному зрізі проходило в умовах українсько-польської двомовності. Причому явище білінгвізму, як показують деякі архівні джерела, не наклало суттєвого відбитку на гідронімію території:

польськомовні писемні свідчення найчастіше транслітерують власне українські назви, маніфестуючись лише незначними наближеннями звукових оболонок споріднених мов, вказуючи на специфічність лексики й словотвору останніх. При цьому має місце міжмовна варіантність форм одного і того ж гідроніма, яка зберігає інформацію про походження та інтерференцію назви (відображає фізико-географічні особливості території; відбиває різнорідні етнічні контакти між носіями обох мов на цій території; варіанти форм гідронімів показують міграцію населення терену).

Всебічний системний опис ареального гідронімного матеріалу, включаючи значення й граматичну форму гідронімів, на наш погляд, повинен містити теоретичні узагальнення фактів і явищ взаємодії між складовими топонімії - назвами населених пунктів і гідронімами, мікрогідронімами й антропонімами, апелятивами і гідронімами. Окреме місце в роботах такого типу займає висвітлення етимології "непрозорих" гідронімів, показ шляхів і напрямків розвитку регіональної гідронімії з вказівкою на її динаміку та взаємозв'язок із базовою праслов'янською лексикою на всеслов'янському ономастичному просторі.

Етимологічний аналіз гідронімів окремої території у їх взаємозв'язках із гідронімією всієї Славії обов'язково має базуватися на співвідношеннях типів географічних об'єктів і виділенні гідронімних моделей на основі структурно-словотвірних та лексико-семантичних ознак, становлячи кінцеву мету аналізу. Це дозволить з'ясувати природу гідронімів визначеного ареалу із проекцією на етнолінгвістичні процеси в регіоні та міграційні явища. Відповідно до мети дослідником обов'язково мають бути вирішені конкретні завдання:

1. Вироблення принципів та проведення онома- та семасіологічного аналізу базових апелятивів у гідронімії з попереднім теоретичним обґрунтуванням.

2. Реконструкція праслов'янського апелятивного фонду та субстратних назв гідрооб'єктів в означеному регіоні, виявлення при цьому архаїчних мовних пластів.

3.Проведення структурно-словотвірного аналізу гідро-ойконімної взаємодії із виділенням спільних словотвірних типів і моделей гідронімів (в ареальних ономастичних системах таке явище на одночасовому рівні обов'язково матиме велику кількість фактів, адже відбувається об'єктивний процес взаємодії між різними групами лексики при

відкритості власне мовної системи) та подання інформації про їхні генетичні відповідники (апелятиви ↔ антропоніми ↔ ойконіми);

4. Показ за допомогою карт ареалів поширення як архаїчних, так і найбільш продуктивних (напр., відносно пізніх гідро-ойконімних) типів.

Методика регіонального дослідження гідронімів потребує монографічного дослідження конкретного гідроніма, який доцільно розглядати з кількох позицій: 1) приналежності назви гідрооб'єкта до інших географічних реалій (ойконімів, оронімів, мікротопонімів); 2) часу та причини його виникнення; 3) приналежності базового апелятива до певних мов; 4) семантики й етимології; 5) морфології (граматики), бо назва - це слово (лат. Nomen est omen), і воно повинно відповідати нормам мови і граматичним правилам; 6) відображення різномовних фіксацій назви; 7) території поширення назви (ареал, шляхи міграції). Таке спрямування "дає можливість детальніше і глибше дослідити факти окремо взятої території в проекції на широкий слов'янський фон" [2,2:4-5].

Так, наприклад, окремі гідроніми західноподільської території уже привертали увагу дослідників (праці Я.Розвадовського, О.М.Трубачова, І.М.Желєзняк, О.С.Стрижака, В.П.Шульгача) в якості порівняльного матеріалу, який виявляє однотипні зв'язки з основним масивом назв гідрооб'єктів досліджуваних ними ареалів. Проте фрагментарні розвідки, зрозуміло, не дають повної уяви про гідронімікон Західного Поділля як цілісну систему. На важливість саме системності топонімічних досліджень звернув особливу увагу Е.М.Мурзаєв, який, будучи за фахом географом, небезпідставно відзначав, що "лінгвістичний аналіз поодинокого топоніма, вихопленого з усієї сукупності географічних назв того чи іншого району, без долучення порівняльного матеріалу з топонімії інших районів, - ненадійний метод" [9:13].

Спроба системного підходу до аналізу гідронімів визначеного ареалу вимагає від дослідника дотримання таких уваг: а) застосування методики комплексного аналізу (етимологічний метод: реконструкція первинного значення кожного гідроніма; порівняльно-історичний: виявлення на основі архівних даних та писемних джерел зародження гідроніма, його розвитку і трансформації; соціального середовища, що обумовило появу назви, і встановлення часу виникнення назви та умов заселення терену; формантний (словотвірний) та лексико-семантичний: дає можливість судити про однотипність назв на основі повторення однакових елементів або ж і цілих лексем у назвах; картографічний: дозволяє наочно показати поширення моделей у регіоні (продуктивність словотвірних суфіксів, зв'язок гідронімів із природними та соціально-економічними умовами); б) розгляду міжмовних та міждіалектних зв'язків та їхнього відбиття в означеному гідроніміконі; в) аналізу первинних і вторинних за походженням гідронімів, що має зводитися до етимологізації не тільки

самих онімів, але і їхніх етимонів (ойконімів, антропонімів, апелятивів); г) монографічного дослідження кожної назви гідрооб'єкта, включеної в систему структурних типів та моделей і поданої у вигляді окремої розвідки (словникової статті).

Врахування сказаних моментів із відповідними узагальненнями, зробленими на основі цілісного бачення топонімної (гідронімної) системи конкретного (у даному разі - західноподільського) регіону дає змогу з усією повнотою показати дієвість цієї системи: її формування; домінування в ній певних словотвірних типів і моделей, семантичних ознак; вкраплення субстратних явищ; входження і адаптацію нових назв; неоднорідність такої топонімної системи (басейнової чи локальної) щодо інших окремо взятих ономастичних систем Слов'янщини. А це допомагає глибше розуміти природу номінації гідрооб'єктів, а відтак - продовжити створення регіональних топонімних словників у процесі підготовки Загальнослов'янського ономастичного атласу та Загальнослов'янського етимологічного словника гідронімів, які суттєво уточнять межі праслов'янської батьківщини.

1. Археологія Української РСР. - К., 1971. -Т.1,2.

2. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972.

3. Железняк І.М. Гідронімія України й проблема слов'янського етногенезу // Слов'янське мовознавство. - К., 1988.

4. Железняк И.М. Среднеднепровское правобережье и этногенез славян (на материале гидронимии) // Автореф. дисс.... докт. филол. наук. - К., 1988.

5. Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область.-К., 1973.

6. Кордуба М. Матеріали до географічного словника Буковини і Галичини // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. - Ф.61, спр. 1 -4.

7. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград,1996.

8. Львович М.И. Реки СССР. - М., 1971.

9. МурзаевЭ.М. Очерки топонимики. - М., 1974.

10. Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. - К., 1993.

11. Топографічна карта Бережанського повіту // ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 24.

12. Топографічна карта Борщівського повіту // ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 86, арк. І -2.

13. Топографічна карта Бучацького повіту // ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 144.

14. Топографічна карта Збаразького повіту//ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 392.
15. Топографічна карта Зборівського повіту// ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 393.
16. Топографічна карта Копичинецького повіту // ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 463.
17. Топографічна карта Кременецького повіту//ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 492.
18. Топографічна карта Підгаєцького повіту// ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 755.
19. Топографічна карта Скалатського повіту// ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, спр. 887.
20. Топографічна карта Тернопільського повіту// ЦДІАЛ, ф. 720, оп. І, спр. 984.
21. Трубачёв О. Н. Языкознание и этногенез: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания.-1982.- №4.
22. Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру.-К., 1993.
23. Atlas Geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu dziąwłatego opracował prof. A.M.Łomnicki. - W Krakowie: Nakładem Akademii umiejetnosci, 1901.
24. Atlas Geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu ósmego. Opracował Dr. Wawrzyniec Teisseyre. - W Krakowie, 1900. - 323 s. (kart piąć).
25. Atlas Geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu pierwszego opracowany przez Dr. A. Altha i Pr. Bieniasza. - Kraków, 1887.
26. Niechaj W. Przewodnik po jaskiniach w Krzywczu: Nakładem Podolskiego Towarzystwa turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu -1933.
27. Opacki J. Powiat Borszczowski. Opisowy przewodnik krajoznawczy: Nakładem Podolskiego Towarzystwa turystyczno-krajoznawczego, 1936.
28. Powiat Borszczowski. Dane ogólne. 1 Opis powiatu //ДАТО, ф. 231, оп. 6, од. зб. 791.
29. Powiat Tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym... napisał Władysław Satke.-Tamopol, 1895.
30. Pizewodnik po Braeżanach i okolicy: Opracował Stanisław Wiszniewski.-Nakładem autora.
31. Przewodnik po powiecie Buczackim.-Buczacz, 1931.
32. Przewodnik po Województwie Tarnopolskim z mapą.-Tarnopol, 1928.
33. Schneider Antoni. Materiały do "Encyklopedyi krajoznawstwa Galicyi"// Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. - Ф. 34, спр. 1-61.
34. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.- Warszawa, 1880-1895. - T.I - XIV.
35. Zaleski J. Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny: Słownik nazw opracował Edward Klisiewicz.-Wrocław, Warszawa, 1987.